



The Foundations of The Right to Immigrate and Reside in Non-Islamic Countries in Jurisprudence and International Law

Seyed Mohammad Ali Hashemi*

Abstract

Migration involves the movement of individuals from one country to another for the purpose of living and settling. This economic phenomenon can be examined through social, cultural, political, and popular lenses. This research focuses on the right of Muslims to immigrate to non-Islamic countries and establish residence, exploring it in the context of jurisprudential standards and international law doctrines. The investigation delves into the permissibility of Muslim migration to non-Islamic countries and the acceptability of continued residence in such countries, drawing from jurisprudence and international law doctrines.

The research encompasses various aspects, including "international law and the migration and settlement of individuals," "background study and jurisprudential stance on Muslim migration and residence in non-Islamic countries," "foundations and evidence for arguments against living in non-Islamic countries under non-Islamic laws," "foundations and evidence for arguments supporting living in non-Islamic countries," and "critique of the foundations and evidence supporting permissibility and sanctity," followed by an analysis and conclusion.

How to Cite: Hashemi, S. M. (2023) The Foundations of The Right to Immigrate and Reside in Non-Islamic Countries in Jurisprudence and International Law, *Journal of Legal Studies*, 15(2), 293-320

* Assistant Professor of Private and Islamic Law, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.
mohammadalhashemi@shirazu.ac.ir

The research adopts an analytical approach, considering the interdisciplinary and comparative nature of the subject matter. It juxtaposes teachings from the fields of jurisprudence and international law to address the discussed issue comprehensively. The findings of this research, particularly in the realm of international law and guided by the principles of the international human rights system, establish the right to immigration and residence as a fundamental first-generation right. This right finds its expression in documents such as the "Universal Declaration of Human Rights" and the "International Covenant on Civil and Political Rights," with the principle of freedom of movement serving as a tangible manifestation of this right.

Recognizing the earth as humanity's home, as reflected in various international documents, forms the basis for acknowledging the right of individuals to utilize it and migrate freely across its territories. This viewpoint aligns with the notion of "God's land is vast," which underpins the right to immigrate and reside within religious thought and the Holy Qur'an. Both perspectives emphasize the right of human beings to utilize the land, with migration and settlement serving as examples of this entitlement.

In international law and the teachings of the international human rights system, the focus is on the right to immigration and residence rather than the religious affiliation of the migrant. The destination country's religion holds limited relevance. Conversely, within the literature of accomplished scholars of jurisprudence, migration has primarily been discussed in the context of moving from "Dar al-Kafr" (land of disbelief) to "Dar al-Aman" or "Dar al-Islam" (lands of safety or Islam) for individuals unable to practice their religion and rituals freely. Thus, contrary to the teachings of international law and the international human rights system, the religious identity of the migrant and the Islamic nature of the destination country have become subjective factors. The focus for many jurists has been on reverse migration from non-Islamic lands to Islamic countries and the ensuing settlement.

Challenging the foundations of the jurisprudential division of the world into "Dar al-Islam" and "Dar al-Kufr" (lands of Islam and lands of disbelief) and the dual worldview based on an insider-outsider geographical dichotomy plays a crucial role in determining the outcome of the subject investigated in this research. This division, which serves as an epistemological starting point for several matters related to Islamic communication algorithms in the international arena, has profound implications. One might argue that the concept and issue of migration fundamentally represent concepts and issues of the post-modern state. Consequently, the right to immigration within the international human rights system emerges as a new issue intertwined with the challenges posed by the modern state, differing from the jurisprudential

literature's division of the world into "Dar al-Islam" and "Dar al-Kufr" (lands of Islam and lands of disbelief).

In general, regarding the right to immigration and residence of a Muslim person in non-Islamic countries, two main ideas can be identified: the idea of prohibition and the idea of permission. Proponents of both ideas rely on Sharia documents, including Quranic statements, Sunnah, consensus, and interpretations, to support their arguments. However, it appears that a holistic and systematic study reveals that the verses and propositions cited by proponents of different ideas do not definitively disprove opposing claims. It is essential to avoid drawing conclusions solely based on atomistic analysis.

Moreover, paying attention to reason and rationality becomes imperative in this research. Considering the broader objectives of the law, it becomes clear that reason understands the importance and necessity of preserving Islamic religion, identity, and independence while also facilitating religious life in the modern world. Believing in comprehensive, universal, and eternal Islamic teachings, the understanding of reason leads to different interpretations of the requirements for immigration to Islamic countries, ranging from necessity to illegitimacy. Reason recognizes that human and Islamic life may not be compatible with life in Islamic countries in certain situations, times, and places.

In conclusion, this research investigates the right of Muslims to immigrate to non-Islamic countries and establish residence by examining jurisprudential standards and international law doctrines. It emphasizes that the right to immigration and residence is a fundamental first-generation right within the international human rights system. The research challenges the dichotomy between "Dar al-Islam" and "Dar al-Kufr" and explores the complexities and subjective factors associated with the religious identity of migrants and the nature of the destination country. Furthermore, it highlights the importance of reason and rationality in understanding the necessity or illegitimacy of immigration to Islamic countries. By considering these aspects, this research aims to contribute to a comprehensive understanding of migration within the context of Muslims' rights and international legal frameworks.

Keywords: Right to Immigration, Right to Residence, Freedom of Movement Principle, Immigration Jurisprudence, Islamic International Law, International Jurisprudence.

مبانی حق بر مهاجرت و اقامت در کشورهای غیراسلامی در فقه و حقوق بین الملل

سید محمدعلی هاشمی*

چکیده

مهاجرت به معنای مسافرت و جابه‌جایی فرد انسانی از کشوری به کشور دیگر برای زندگی و اقامت است. این پدیده انسانی با رویکردهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و مردم‌شناسانه قابل بررسی است. مبانی حق بر مهاجرت فرد مسلمان به کشورهای غیراسلامی و اقامت در آن کشورها در پژوهشی با سنجش‌های فقهی و آموزه‌های حقوق بین‌الملل مسئله این پژوهش است. روش این پژوهش در مقام ارزیابی و داوری تحلیلی است. البته با توجه به بین‌رشته‌ای و تطبیقی بودن ساحتی از پژوهش، مقایسه و تطبیق آموزه‌های دو حوزه دانشی فقه و حقوق بین‌الملل در زمینه مسئله موردبحث مدنظر بوده است. بر اساس برونادهای این پژوهش در حقوق بین‌الملل به‌ویژه در پرتو آموزه‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر، حق بر مهاجرت و اقامت حقی نسل اولی است. چنانکه بایستگی زیست انسانی و اسلامی که تلازمی با زندگی در کشورهای اسلامی نداشته و ندارد، به‌عنوان اصلی اولی مورد درک عقل و تأیید شرع است. این فهم مبانی روایی مهاجرت و اقامت فرد مسلمان در کشورهای غیراسلامی است. توجه به اقتضای درک عقل در مسئله موردبررسی و تأکید بر شناور بودن حکم مسئله ازجمله برونادهای قابل اعتناء این پژوهش است.

واژگان کلیدی: اصل آزادی رفت‌وآمد، حق بر اقامت، حق بر مهاجرت، حقوق بین‌الملل اسلامی و فقه بین‌الملل، فقه مهاجرت.

* استادیار حقوق خصوصی و اسلامی، بخش حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
mohammadalhashemi@shirazu.ac.ir

سرآغاز

«مهاجرت»^۱، واژه‌ای است با ریشه عربی و به معنای ترک آنچه انسان نسبت به آن تعهد دارد (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق: ۳۷۸) یا رفتن از یک سرزمین به سرزمین دیگر برای اقامت است (انوری، ۱۳۸۲: ۷۵۱۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۲ ق: ۲۵۱؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۵۱۵-۵۱۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۸۳۳؛ مصطفوی، ۱۳۶۰: ۲۴۰). بر این اساس هجرت به معنای دوری گزیدن و ترک کردن است. اگرچه در عرف عام نقل مکان جمعیت و یا فرد انسانی و حتی غیرانسانی از یک کشور یا منطقه به کشور یا منطقه دیگر را مهاجرت گویند. این اصطلاح امروزه و در روابط بین‌الملل بیانگر جابه‌جایی داوطلبانه از یک کشور به کشور دیگر است و در مورد جمعیت‌هایی که به زور یا به موجب برخی پیمان‌ها انتقال داده می‌شوند به کار نمی‌رود (آلتون، ۱۳۸۹: ۱۴۶). «مهاجرت» یکی از پدیده‌هایی است که زندگی بشر از دیرباز با آن روبه‌رو بوده و است. انسان‌های بسیاری بنا به دلایل و مقاصد گوناگون و مختلفی مهاجرت کرده یا در اندیشه مهاجرت هستند. البته در دنیای امروز به دلیل شرایط و ویژگی‌های خاص جامعه انسانی و نظم بین‌المللی حاکم، «مهاجرت» به سادگی دوران گذشته نیست و ابعاد زیاد و گوناگونی به همراه دارد که بایسته بررسی و توجه است؛ توضیح آن که «مهاجرت» و «اقامت» پدیده‌ای انسانی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی است که بسته به شخص مهاجر، جایی که از آن هجرت می‌کنند و سرزمینی که قصد هجرت به آن را دارد، از ساحت‌های مختلفی قابل بررسی است. چنانکه امروزه نه تنها در یک دانش که در میان دانشیان رشته‌های مختلف علمی از آن سخن رفته است؛ دانشیان حقوق از یکسو و اندیشوران علوم سیاسی از سوی دیگر و جامعه‌شناسان و دیگر ارباب علوم از زوایای متفاوت و مختلف به آن پرداخته‌اند.

در این میان مهاجرت و اقامت فرد مسلمان به کشورهای غیر اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نبوده و مسائل مرتبط به آن از جنبه‌های پیش‌گفته قابل بررسی است. این مهاجرت و امور مرتبط با آن باعث شکل‌گیری و بروز موضوع‌ها و مسائل فقهی نوپدید شده که بایسته بررسی است. چنانکه مسئله حق مهاجرت فرد مسلمان به کشورهای غیراسلامی و اقامت در آن کشورها در کنار جواز استمرار اقامت فرد مسلمانی که از ابتدا در کشوری غیر اسلامی اقامت داشته در پژوهشی با سنجه‌های فقهی و آموزه‌های حقوق بین‌الملل محور بررسی در این پژوهش است. با این توضیح سیر این پژوهش در محورهای «حقوق بین‌الملل و مسئله مهاجرت و اقامت فرد انسانی»، «پیشینه مطالعاتی و موقعیت فقهی مسئله مهاجرت و اقامت فرد مسلمان در کشورهای غیراسلامی»، «مبانی و مستندات گفتمان ناروایی مهاجرت و اقامت در کشورهای غیر اسلامی»، «مبانی و مستندات گفتمان روایی مهاجرت و اقامت در کشورهای غیر اسلامی» و «نظریه مختار و نقد و بررسی مبانی و مستندات انگاره جواز و حرمت» در کنار «تحلیل و نتیجه‌گیری» به سامان می‌رسد.

۱. حقوق بین‌الملل و مسئله مهاجرت و اقامت فرد انسانی

امروزه در حقوق بین‌الملل به‌ویژه در پرتو آموزه‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر مهاجرت به‌عنوان یک حق بشری محسوب شده که مانع‌تراشی در برابر آن با توجه به امره بودن این آموزه‌ها ناروا نیست. در این میان حق بر مهاجرت و اقامت حقی نسل اولی است. توضیح آنکه آموزه‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر سیر تکاملی داشته است. چنانکه از عدم الزام‌آوری برای دولت‌ها و اشخاص به امرگی رسیده است. این تکامل تدریجی از تأکید و تکیه بر بنیادی‌ترین حقوق آغاز شده و با توسعه ادبیات و گفتمان‌سازی به توسعه آفاق حقوق ذاتی بشر مقدس یعنی همان فرد انسانی متنوع و جداشده از جنسیت، زبان، قومیت، دین، آیین، مسلک، باور و کنش سیاسی و موقعیت اقتصادی و اجتماعی انجامیده است. این سیر تکاملی باعث شده برخی در تحلیلی

پسینی از نسل‌های مختلف حقوق بشر از جمله نسل اول، نسل دوم و نسل سوم و یا چهارم حقوق بشر صحبت کند (Vasak, 1977). در این فهم نسل اول حقوق بشر ناظر به حقوق فردی اشراپ‌شده در مصادیق بنیادین حقوق مدنی و سیاسی است. چنانکه نسل دوم بر حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و به بیانی حقوق فرد در جامعه تأکید می‌کند و نسل سوم حقوق بشر بر حقوق همبستگی یعنی حقوقی که با پشتیبانی جمعی و همگانی به نتیجه می‌رسد، تکیه دارد. حق بر توسعه، رفاه، صلح و محیط‌زیست سالم از مصادیق جمله این نسل از حقوق بشر است. با این توضیح به نظر می‌رسد حق بر مهاجرت و اقامت در زمره حقوق نسل اول نظام بین‌المللی حقوق بشر باشد. چنانکه «اعلامیه جهانی حقوق بشر»^۱ بر حق مهاجرت تأکید کرده و بیان می‌دارد که هر کس حق دارد هر کشور از جمله کشور خود را ترک کند و محل اقامت خود را انتخاب کند (مقرره سیزدهم). از این آموزه به اصل آزادی رفت‌وآمد^۲ تعبیر می‌شود. حق بر گرفتن پذیرش و روادید و حق بر خروج از یک کشور یا اصل آزادی رفت‌وآمد، از جمله حقوق بنیادین انسان‌ها است که حقوق بین‌الملل و اسناد و معاهدات بین‌المللی از جمله اعلامیه حقوق بشر نیز به آن توجه داشته است. آزادی رفت‌وآمد یعنی افراد در خروج از کشور خود و ورود به کشور دیگر آزاد هستند. چنانکه حق مراجعت به کشورشان را نیز هر موقع که اراده کنند، دارا هستند. در همین راستا می‌توانند آزادانه داخل کشور نیز رفت‌وآمد کنند (طباطبایی، ۱۳۷۰: ۲۹؛ شریعتی، ۱۳۸۴: ۱۳۷).

بند یک و دو ماده سیزدهم اعلامیه جهانی حقوق بشر بر اصل آزادی رفت‌وآمد تأکید می‌کند و مقرر داشته: «هر کس حق دارد که از داخل هر کشوری آزادانه عبور و مرور کند و محل اقامت خود را انتخاب کند»؛ «هر کس حق دارد هر کشوری و از جمله

-
1. Universal Declaration of Human Rights.
 2. Freedom of Travel.

کشور خود را ترک کند یا به کشور خود بازگردد.^۱ بند دوم ماده دوازدهم میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^۲ نیز بر حق خروج از هر کشوری از جمله کشور متبوع تأکید می‌کند و مقرر می‌دارد: «هر کس آزاد است هر کشوری از جمله کشور خود را ترک کند».^۳ البته بند سوم از همین ماده به برخی از محدودیت‌های این حق اشاره می‌کند. امروزه در زمینه آزادی رفت‌وآمد به‌ویژه ورود اتباع بیگانه به کشور میزبان، دو انگاره کلی وجود دارد؛ یکی انگاره‌ای که طرفدار آزادی بی‌قید و شرط ورود بیگانگان به کشورهای مختلف است و دیگری انگاره‌ای که بر بایسته بودن اعمال محدودیت در پذیرش بیگانگان تأکید می‌کند (نصیری، ۱۳۸۳: ۱۰۶). چنانکه رویه بین‌المللی کشورها به این صورت است که ورود اتباع بیگانه اصولاً آزاد بوده مگر در مواردی که بنا به دلایلی محدودیت‌هایی اعمال می‌شود (نصیری، ۱۳۸۳: ۱۰۷؛ ارفع‌نیا، ۱۳۷۴: ۱۹۲).

شایان توجه است که حق بر مهاجرت و اقامت مختص اسناد نسل اول حقوق بشر نبوده بلکه این حق در نسل‌های دیگر و پیشرفته حقوق بشر نیز به‌عنوان اصلی اولی مفروض انگاشته شده و به‌عنوان مبنا به آن توجه شده است؛ چنانکه برنامه محیط‌زیست ملل متحد^۴ به‌عنوان طرحی با خاستگاه آموزه‌های نسل سوم حقوق بشر بر پایه شناسایی زمین به‌مثابه خانه انسان و بشریت به سامان می‌رسد؛ تصریح به این مسئله در مقدمه و مبانی سند همایش زمین ریو ۱۹۹۲^۵ قابل اعتناست. در مقدمه این سند تصریح می‌شود که همه زمین بدون هیچ تفارق و تفکیکی خانه انسان و بشریت است. ترکیب اضافی

1. (1) "Everyone has the right to freedom of movement and residence within the borders of each state. (2) Everyone has the right to leave any country, including his own, and to return to his country".
2. International Covenant on Civil and Political Rights.
3. "Everyone shall be free to leave any country, including his own".
4. United Nations Environment Program.
5. United Nations Conference on Environment and development declaration Rio – 1992.

«our home»، «خانه ما» در مقدمه سند ریو مؤید این فهم است.^۱ باور به اینکه زمین خانه بشریت است، مبنایی اساسی برای پذیرش حق بهره‌بری انسان از آن ازجمله حق بر مهاجرت در جای‌جای زمین و اقامت در گستره آن است.

با این توضیح در حقوق بین‌الملل و نظام بین‌المللی حقوق بشر، حق بر مهاجرت و اقامت فرد انسانی مطرح بوده و مسلمان بودن یا غیرمسلمان بودن فرد انسانی یا توصیف کشور مقصد به اسلامی و غیراسلامی موضوعیتی در برخورداری از این حق نداشته و ندارد. به بیانی در حقوق بین‌الملل و نظام بین‌المللی حقوق بشر حق بر مهاجرت و اقامت مسئله است نه مهاجرت فرد مسلمان و غیرمسلمان. چنانکه دین و آیین کشور مقصد هم موضوعیت چندانی ندارد. البته مسائل تابعیت و مهاجرت و متعاقب آن سیاست‌های مهاجرتی ازجمله مسائلی است که پس از شکل‌گیری دولت مدرن موضوعیت یافته و حقوق بین‌الملل و برخی از دکترین‌های مدرن‌تر حقوق بشری ازجمله چشم‌انداز دولت‌محور در زمینه حقوق بشر^۲ تا حدودی به صلاحیت دولت‌ها در سیاست‌گذاری در باب آن اذعان دارند.

قید «هرکسی»^۳، در مقررده سیزدهم اعلامیه جهانی حقوق بشر ناظر به حق بر مهاجرت و آزادی رفت‌وآمد، نشان‌دهنده شمول این حق برای همه انسان‌ها فرای از جنسیت، باور مذهبی، موقعیت سیاسی و اجتماعی، ویژگی‌های نژادی و قومی است.

۲. پیشینه مطالعاتی و موقعیت فقهی مسئله مهاجرت و اقامت فرد مسلمان در

کشورهای غیراسلامی

اگرچه مسئله «زندگی و اقامت فرد مسلمان در کشورهای غیراسلامی»، موضوعی به ظاهر نوپدید است ولی بررسی آثار دانشیان فقه و شریعت اسلامی مبین این مهم است

1. "Recognizing the integral and interdependent nature of the Earth, our home," (UNdocs /E/A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. I)).

2. A State – Based Perspective.

3. Everyone

که ایشان به این موضوع پرداخته و جوانب آن را بررسی کرده‌اند. شیخ طوسی بر لزوم هجرت از کشور غیر اسلامی برای کسانی که توانایی مهاجرت از این کشورها را داشته، در شرایطی که اظهار دین اسلام بین مردم آن کشور برایشان ممکن نباشد، تأکید می‌کند. ایشان همچنین اشاره می‌کند که در مورد کسانی که قادر به اظهار دینشان در این کشورها هستند یا توانایی مهاجرت را به دلایل مختلف ندارند، این لزوم مهاجرت منتفی است (طوسی، ۱۳۸۷: ۳-۴). چنانکه محقق حلی از فقهای متقدم شیعه در کتاب *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام*، به نوعی به این بحث پرداخته و زندگی در کشور غیراسلامی و بلاد شرک را در صورتی که اظهار شعائر اسلامی مشکل باشد و شخص نیز امکان مهاجرت را داشته باشد، ناروا دانسته و بر لزوم ترک زندگی در چنین کشوری یا مهاجرت معکوس تأکید می‌کند (محقق حلی، ۱۴۰۸: ۲۷۹). برخی از شارحان اندیشه ایشان نیز ضمن پرداختن به این مسئله در پژوهشی استدلالی موقعیت فقهی مسئله و اندیشه مطرح‌شده از جانب ایشان را مورد اتفاق فقهای دانسته که به مسئله پرداخته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴ ق: ۳۲؛ ابن زهدری، ۱۴۲۸ ق: ۲۲۰). البته برخی پس از اشاره به اندیشه ایشان تأکید می‌کنند که این اندیشه باور همه فقیهان و دانشیان شیعی است (عاملی، ۱۴۱۳ ق: ۱۷). برخی از فقیهان نیز وجوب هجرت معکوس و عدم روایی اقامت در کشور غیراسلامی را با قیود و شروطی پذیرفته‌اند. ابن ادریس حلی مهاجرت از کشورهای غیر اسلامی را برای کسانی که توانایی و امکانات مهاجرت را داشته، امنیت جانی نداشته باشند یا برای ایشان زیست دیندارانه ممکن نیست واجب دانسته است (ابن ادریس، ۱۴۱۰ ق: ۱۲)؛ چنانکه فقیهان متأخر شیعی مسلک نیز به این مسئله پرداخته‌اند (سبزواری، ۱۴۱۳ ق: ۱۰). دانشیان اهل سنت نیز از دیرباز به این مسئله پرداخته و به آن توجه داشته‌اند (ابن رشد، ۱۴۰۶ ق: ۳۴۵-۳۴۶؛ ونشیرسی، ۱۴۰۱ ق: ۲۱؛ ابن حزم، بی‌تا: ۲۱۹). البته مسئله ایشان بیشتر مهاجرت معکوس از سرزمین و کشورهای غیراسلامی به کشور اسلامی و اقامت معکوس بوده است. به بیانی در ادبیات دانشیان متقدم فقه، مفهوم واژه هجرت و مهاجرت تنها در مفهوم انتقال از «دارالکفر» به سوی «دارالامن» یا

«دار الإسلام»، برای کسی که قادر به اظهار دین و اقامه شعائر در آن در آنجا نبوده، کاریست داشته است (محقق حلی، ۱۴۲۸ ق: ۲۷۹؛ طوسی ۱۳۸۷: ۴-۳). توضیح آنکه عدم سیطره حاکمیت اسلامی و غیرمسلمان بودن بخشی از مردمان جهان باعث شده که دانشیان فقه جهان را در تقسیمی کلی به دار الاسلام و دار الکفر تقسیم کنند.^۱ شایان توجه است که این تقسیم صرفاً یک تقسیم فقهی است و در گزاره‌های قرآنی و روایی ملاک و قاعده‌ای برای این تقسیم نیست. با این همه در گفتمان دانشیان متقدم فقه، اسلامی بودن یا نبودن کشور محل اقامت و مقصد مهاجرت و مسلمان بودن یا نبودن فرد مهاجر، موضوعیت داشته و مسئله است. چنانکه تشکیک در مبانی این تقسیم و جهان‌بینی دوگانه مبتنی بر غیریت‌سازی بر پایه خودی و غیرخودی بودن بعد جغرافیایی به نوعی سرنوشت موضوع مورد بررسی در این پژوهش را نیز رقم می‌زند. با این توضیح به‌طورکلی در زمینه اقامت و زندگی شخص مسلمان در کشورهای غیر اسلامی، دو انگاره و اندیشه کلی متصور است؛ اندیشه منع و اندیشه جواز. صاحبان انگاره و اندیشه منع بر این باورند که برای مسلمانان اقامت و زندگی در کشورهای غیرمسلمان ناروا و حرام است. طرفداران این انگاره برای مستند و مبرهن کردن اندیشه خود به اسنادی شرعی از جمله گزاره‌های قرآنی و سنت تمسک می‌جویند. در مقابل نیز طرفداران اندیشه جواز ضمن تمسک جستن به مستندات در تبیین و مبرهن کردن انگاره خود سعی می‌کنند با تکیه به اصول و قواعد فهم و معرفت، گزاره‌های لفظی دین و مشروط کردن اندیشه جواز از انگاره خود دفاع کنند. در ادامه ادله و مستندات این دو اندیشه کلی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. البته اصطلاحات و تقسیمات دیگری مثل دارالحرب، دارالعهد، دارالصلح، دارالهدنه و ... نیز در تراث فقهی دانشیان مسلمان در این زمینه وجود دارد.

۳. مبانی و مستندات گفتمان ناروایی مهاجرت و اقامت در کشورهای غیراسلامی

فقیهان باورمند به اندیشه ناروایی مهاجرت و اقامت در کشورهای غیراسلامی به ادله و مستنداتی تمسک می‌کنند از جمله:

الف. گزاره‌های قرآنی

برخی از دانشیان مسلمان با تمسک و استدلال به گزاره قرآنی «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا»^۱، بر این باورند که هجرت از کشورهای غیر اسلامی واجب و زندگی در آن کشورها روا نیست. ایشان در تبیین استدلال خود با تمسک به فقره «ظالمی انفسهم»، اقامت در «دارالکفر» را ظلم انسان به خود دانسته، تأکید می‌کنند: با توجه به ممکن بودن مهاجرت چنان‌که در فقره «الْم تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً»، نیز به آن اشاره شده، هجرت بر آنان واجب است (قرطبی، ۱۹۶۷: ۳۴۶؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق: ۱۲۲۸؛ شافعی، ۱۴۱۲ ق: ذیل آیه؛ زحیلی، ۱۴۲۲ ق: ۱۳۴۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴ ق: ۲۳۴).

چنانکه گزاره قرآنی «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا»^۲، با تفسیری خاص می‌تواند از جمله مستندهای اندیشه ناروایی اقامت و زندگی در کشورهای غیر اسلامی قرار بگیرد. برخی از دانشیان مسلمان بر این باورند که خداوند از مسلمانانی که به دارالاسلام مهاجرت نمی‌کنند نفی ولایت، دوستی و تعهد، یعنی اکرام و احترام کرده و مقصود این بوده که ایشان مجبور و راغب به

۱. کسانی که فرشتگان روح آن‌ها را گرفتند درحالی‌که به خویشتن ستم کرده بودند، به آن‌ها گفتند: «شما در چه حالی بودید؟ (و چرا با اینکه مسلمان بودید، در صف کفار جای داشتید؟!)) گفتند: «ما در سرزمین خود، تحت فشار و مستضعف بودیم.» فرشتگان گفتند: «مگر سرزمین خدا، پهناور نبود که مهاجرت کنید؟!» آن‌ها (عذری نداشتند و) جایگاهشان دوزخ است و سرانجام بدی دارند.» (سوره نساء، آیه ۹۷).

۲. «شما مسلمانان در برابر آن‌ها که ایمان آوردند و به مدینه مهاجرت نکردند، هیچ‌گونه دوستی و تعهدی ندارید تا هجرت کنید.» (سوره انفال، آیه ۱۰۷).

مهاجرت از دارالکفر به دارالایمان شوند، زیرا مسلمان زمانی که بفهمد مهاجرت نکردن باعث می‌شود، ولایت، دوستی و تعهد بین او و مسلمین قطع شود و برعکس مهاجرت باعث برقراری این پیوند به نحو کامل می‌شود، راغب به این مهاجرت شده، به آن اقدام می‌کند (فخر رازی، ۱۹۹۰: ۲۱۱). بر این اساس برخی معتقدند که در جامعه اسلامی باید میان مجاهدان و مهاجران با مرفهان هجرت‌گریز فرق باشد و هجرت به سوی جامعه اسلامی، شرط ولایت است. در این میان بر اساس این فهم کسی که مهاجرت و هجرت نکند، ولایت ندارد (قرائتی، ۱۳۸۳: ۳۷۲).

در کنار گزاره‌های پیش‌گفته، فقره قرآنی «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ»، نیز می‌تواند در شمار مبانی و مستندات قرآنی گفتمان ناروایی اقامت و زندگی در کشورهای اسلامی باشد. چنانکه برخی بر این باورند که این آیه از جمله مستندات فتوای فقیهان در باب حرمت اقامت و زندگی کردن در محیطی است که در آن انجام واجبات دینی و ترک محرمات مشکل است (نجفی، ۱۴۰۴ ق: ۳۵؛ مغنیه، ۱۴۲۴ ق: ۱۲۲)؛ توضیح آن‌که این گزاره قرآنی همان‌طور که از سیاق آن پیداست، خطاب به مؤمنان است. در آن خداوند مؤمنانی را که به دلیل اقامت در برخی از محیط‌های خاص، امکان عبادت و اظهار شعائر اسلامی را نداشته، امر به مهاجرت معکوس از آن مکان‌ها به سرزمین‌هایی کرده که در آن امکان وجود دارد (سبزواری نجفی، ۱۲۱۹ ق: ۴۰۸). برخی از دانشیان تفسیر تأکید می‌کنند که این گزاره قرآنی در باب مهاجرت مختص به زمان پیامبر نبوده و در هر زمان که اقامت و زندگی دیندارانه در کشور و محیطی برای فردی مشکل باشد، باید از آن مکان مهاجرت کند (ملاحویش، ۱۳۸۲: ۴۹۷).

ب. گزاره‌های روایی

مرحوم کلینی در الکافی بابی با عنوان «باب أنه لا يحل للمسلم أن ينزل دار الحرب»، دارد. ذیل این باب به این روایت تمسک می‌کند: «قَالَ النَّبِيُّ (ص) لَا إِلَهَ إِلَّا أَنِي بَرِيءٌ مِنْ كُلِّ مُسْلِمٍ نَزَلَ مَعَ مُشْرِكٍ فِي دَارِ الْحَرْبِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۹: ۴۴۸). در این روایت پیامبر (ص) از نزول و زندگی مسلمانان با مشرکین برائت جسته آن را ذم می‌کنند. بر این

اساس، با توجه به مضمون این روایت زندگی و اقامت در کشورهای غیراسلامی روا نیست؛ البته برخی از حدیث شناسان شیعی در باب این حدیث گفته‌اند: «ضعیف علی المشهور» (مجلسی، ۱۴۰۶ ق: ۴۰۲)؛ چنانکه برخی با صحیح دانستن روایت با تمسک به آن تأکید می‌کنند که حتی مسافرت برای تحصیل یا تفریح به کشورهای غیرمسلمان نیز ناروا است (بن باز، بی‌تا: ۲۹۹-۳۰۰).

گزاره روایی حرمت اقامت در جایی که باعث نقصان دین می‌شود، نیز در شمار مستندات گفتمان ناروایی اقامت و زندگی در کشورهای غیر اسلامی است؛ «لَا أَرَىٰ أَنْ يَعُودَ إِلَيَّ هَذِهِ الْأَرْضُ الَّتِي تُوبِقُ دِينَهُ»، «و من خوش ندارم که او دگر بار به این سرزمین که باعث نقصان دینش شده بازگردد» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ب ۶۷؛ طوسی، ۱۳۶۵: ۱۹۲). این گزاره تعلیلی عام و کلی است که می‌تواند مورد تمسک طرفداران اندیشه ناروایی اقامت در کشورهای غیر اسلامی باشد. با این بیان که زندگی در کشورها و محیط‌های غیر اسلامی، باعث نقصان دین و اعتقادات انسان مسلمان می‌شود و از آنجا که این گزاره روایی حتی از مراجعت به سرزمین و محیطی که باعث نقصان دین می‌شود نهی کرده است، به‌طور حتم اقامت و زندگی دائم در این کشورها بر اساس این منطق روایی، حرام است. برخی از گزاره‌های روایی نیز همسو با این فهم از روایات مورد بحث هستند؛ «وَلَا يَخْرُجُ الرَّجُلُ فِي سَفَرٍ يَخَافُ فِيهِ عَلَىٰ دِينِهِ وَصَلَاتِهِ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۶۳۰).

ج. اجماع

چنانکه اشاره شد، برخی از دانشیان فقه لزوم هجرت معکوس و ناروایی زندگی در کشور غیر اسلامی را اندیشه همه دانشیان شیعی مسلک دانسته‌اند (ابن زهدری، ۱۴۲۸ ق: ۲۴۰). البته برخی این مسئله را مورد اتفاق فقهایی دانسته که به مسئله پرداخته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴ ق: ۳۴)؛ با این بیان، تمسک به اجماع و اجماع منقول می‌تواند از جمله ادله و مستندات انگاره ناروایی زندگی و اقامت در کشورهای غیراسلامی باشد.

د. درک عقل

درک عقل می‌تواند از جمله مستندات و ادله گفتمان ناروایی اقامت و زندگی در کشورهای غیراسلامی باشد؛ البته بیان کیفیت درک عقل با تقریرهای متفاوت و مختلفی امکان دارد صورت پذیرد؛ از جمله برخی از دانشیان فقه برای مستدل کردن اندیشه حرمت اقامت در کشورهای غیراسلامی و لزوم مهاجرت از آن کشورها، به مسئله لزوم اتیان به مقدمه واجب تمسک کرده‌اند (سبزواری، ۱۴۱۳ ق: ۱۰۰).

۴. مبانی و مستندات گفتمان روایی مهاجرت و اقامت در کشورهای غیراسلامی

طرفداران اندیشه روایی مهاجرت و اقامت در کشورهای غیراسلامی ضمن انتقاد و مناقشه نسبت به ادله اندیشه حرمت و ناروایی، در کنار اعتقاد به اصل جواز، به ادله‌ای تمسک می‌کنند، از جمله:

الف. گزاره‌های قرآنی

گزاره قرآنی «وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ»^۱، از جمله ادله و مستنداتی است که با بیانی می‌تواند مورد تمسک طرفداران گفتمان روایی اقامت و زندگی در کشورهای غیراسلامی قرار بگیرد؛ توضیح آن‌که در این گزاره قرآنی، فقره «وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»، شمول داشته و منحصر به مهاجرین در زمان پیامبر نیست، بلکه هر مسافرتی که برای امر دین باشد، مثل تشریف به حج و زیارت ائمه طاهرین و تحصیل علم را شامل می‌شود (طیب، ۱۳۷۸: ۱۸۴). از طرفی تعبیر «فِي الْأَرْضِ» در آیه نیز مطلق بوده و مهاجرت به هر مکان و محیط را شامل می‌شود و برخلاف فهم برخی از دانشیان تفسیر (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۵: ۵۳) محدودیت خاص در زمینه مکان و مقصد

۱. کسی که در راه خدا هجرت کند، جاهای امن فراوان و گسترده‌ای در زمین می‌یابد و هر کس به‌عنوان مهاجرت به سوی خدا و پیامبر او، از خانه خود بیرون رود، سپس مرگش فرارسد، پاداش او بر خداست. (نساء، آیه ۱۰۰).

این مهاجرت الهی وجود ندارد. آنچه مهم است، این است که مهاجرت در راه خدا باشد؛ مثل همه اعمال مؤمن مسلمان و مقصد این هجرت موضوعیت نداشته و ندارد. بر این اساس، بنا بر آموزه این فقره قرآنی در باب مهاجرت و اقامت، کشور اسلامی و غیراسلامی موضوعیت نداشته و ندارد.

چنانکه گزاره قرآنی سوره نساء که در بحث از ادله و مستندات اندیشه حرمت به آن پرداخته شد نه تنها تمسک به آن برای اندیشه حرمت درست نیست بلکه مفهوم آن مؤید اندیشه جواز اقامت و زندگی در کشورهای غیراسلامی است. توضیح آنکه این آیات قرآنی با توصیف و توییح گروهی خاص که ادعا می‌کنند به سبب زندگی در محیطی نامناسب به این وضعیت افتاده‌اند، آنان را به سبب عدم ترک آن محیط نامناسب، ظلم‌کنندگان به خویشان خوانده است: «ظالِمِیْ اَنْفُسِهِمْ». در ادامه نیز با یادآوری وسعت زمین، آنان را که ترک هجرت و عدم خروج از آن مکان نامناسب داشته‌اند، با گزاره «قَالُوا اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاَسِیْعَةً فَتُهَاجِرُوا فِیْهَا»، توییح می‌کند. با این بیان آنچه از این آیات فهمیده می‌شود، این است که لازم است از محیطی که انسان در آن به خاطر شرایط نامناسبش به گمراهی کشیده می‌شود، خارج شده به جایی نقل مکان کند که در آن در امان باشد. برخی از دانشیان تفسیر نیز اگرچه حکم به لزوم هجرت از چنین محیطی کرده‌اند ولی آن را منحصر به اقامت در سرزمین خاصی نکرده‌اند (سیوطی، ۱۴۱۶: ق: ۹۷؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۴۳۴). چنانکه برخی تصریح می‌کنند انسان باید برای زندگی محلی انتخاب کند که بتواند مسلمان زندگی کند و زیست اسلامی داشته باشد (قرشی، ۱۳۷۷: ۴۳۴). مفهوم این تفسیر و فهم آن است که اگر در جایی دین شخصی در امان باشد، هجرت از آن لازم نیست و اقامت در آن جایز است. چنانکه به‌عنوان یک سنجه کلی نامناسب بودن محیط و بحث گمراهی مطرح بوده و است و مسئله‌ای به نام کشور اسلامی و غیر اسلامی یا دارالکفر و دارالاسلام مطرح نیست.

گزاره قرآنی «وَإِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْوُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرفَقًا»^۱، گوشه‌ای از گزارش تاریخی قرآن در زمینه خروج اصحاب کهف و پناه بردن به غار است. این عملکرد اصحاب کهف و گزارش همراه با تأیید تلویحی آن در قرآن بر حسن هجرت از محیط و مکانی که انسان نمی‌تواند در آن به وظایف دینی خود عمل نماید، دلالت دارد (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸: ۴۱۲). بر این اساس، آنچه بایسته است، لزوم خروج و کناره‌گیری از جامعه انحرافی و اعتقادات انحرافی آنان و پناه بردن به جایی است که انسان در آن در امان باشد، حتی اگر غاری تار و تاریک باشد یا محیطی با امکانات کم و ابتدایی. در این آموزه قرآنی، مقصد موضوعیت ندارد و آنچه مهم است، لزوم کناره‌گیری از محیط نامناسبی است که در آن امکان دین‌داری وجود ندارد و مسئله‌ای به نام کشور اسلامی و غیراسلامی یا دارالکفر و دارالاسلام مطرح نیست.

ب. گزاره‌های روایی

روایت دال بر عدم لزوم هجرت بعد از فتح مکه؛ از جمله ادله‌ای که اندیشه جواز را مبرهن می‌کند روایتی است که در آن پیامبر اکرم (ص) به عدم لزوم هجرت بعد از فتح مکه اشاره می‌کند: «لا تعرب بعد الهجرة و لا هجرة بعد الفتح»، «بعد از هجرت تعرب جایز نیست و بعد از فتح، هجرتی در کار نیست» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵: ۴۴۳). هرچند در زمینه این حدیث و فهم آن اندیشه‌ها و انگاره‌های متفاوتی بین دانشیان مسلمان وجود دارد (مازندرانی، ۱۳۸۲: ۲۴۹؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ ق: ۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۶ ق: ۲۲۶)، ولی ممکن است به نوعی مستمسک طرفداران اندیشه جواز قرار بگیرد (ابن سلامه، ۱۳۶۱: ۳۴۲).

۱. «و به آن‌ها گفتیم هنگامی که از آنان و آنچه جز خدا می‌پرستند کناره‌گیری کردید به غار پناه برید که پروردگارتان (سایه) رحمتش را بر شما می‌گستراند و در این امر آرامشی برای شما فراهم می‌آورد» (سوره کهف، آیه ۱۶).

چنانکه در برخی گزاره‌های روایی سنجه و ملاکی برای بهترین و بدترین وطن‌ها بیان شده و در آن‌ها کشور اسلامی یا غیر اسلامی یعنی همان دارالاسلام و دارالکفر مطرح نیست. البته اموری مثل امنیت را ملاک بهترین وطن یا بدترین آن دانسته است: «شر البلاد بلد لا أمن فيه ولا خصب»^۱، «شر الأوطان ما لم يأمن فيه القطان»^۲. بر این اساس آنچه برای انتخاب محل اقامت باید مورد توجه باشد این است که انسان در آن محل امنیت داشته باشد؛ البته اگرچه امنیت در دین و اظهار شاعر مذهبی نیز از جمله مظاهر امنیت است ولی آنچه بایسته توجه است، عدم تأکید بر کشور اسلامی و غیراسلامی در لسان این روایات است.

ج. درک عقل

ممکن است درک عقل از جمله مبانی و مستندات باشد که طرفداران گفتمان روایی اقامت و زندگی در کشورهای غیر اسلامی به آن تکیه کنند. توضیح آن‌که در زمینه جواز و عدم جواز اقامت و هجرت به سرزمین‌های غیراسلامی، عقل مؤلفه‌های متعددی از جمله وضعیت شخص مهاجر و مقیم، عوامل اجتماعی و محیطی سرزمین مقصد و مبدأ و امکان زندگی مبتنی بر ارزش‌های دینی را مورد توجه قرار می‌دهد و از آنجاکه این عوامل و مؤلفه‌ها در هر سرزمین و محیط متفاوت است، حکم کلی در زمینه ممنوعیت و جواز اقامت و هجرت به این سرزمین‌ها منطقی به نظر نمی‌رسد. امکان دارد در کشوری غیراسلامی به خاطر وجود آزادی‌های فردی و سیاسی شرایط زیادی برای زندگی دیندارانه و حتی تبلیغ و گسترش دین اسلام وجود داشته باشد، ولی همین شرایط در کشور مسلمان‌نشین وجود نداشته باشد. بر این اساس، با رویکرد عقلی حکم کلی به ممنوعیت یا جواز اقامت و هجرت به کشورهای غیراسلامی درست به نظر نمی‌رسد.

۱. «بدترین شهرها شهری است که در آن امنیت و ارزانی نباشد.» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۷).
 ۲. «بدترین وطن‌ها آن است که اقامت کنندگان در آن ایمن نباشند» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۷).

۵. نظریه مختار و نقد و بررسی مبانی و مستندات انگاره جواز و حرمت

الف. مقتضای فهم و جمع بین ادله، مؤید این مهم است که در اوایل گسترش اسلام هجرت و مهاجرت از دارالکفر به دارالاسلام (مدینه) بنا بر ضرورت‌هایی از جمله کمی تعداد مسلمانان و لزوم شکل‌گیری جامعه اسلامی و اجتماع مسلمانان بایسته و لازم بوده است؛ «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا». چنانکه به خاطر وضعیت دارالکفر (مکه) مسلمانان در امان نبوده و دین، جان و مالشان در خطر بوده است و ترک هجرت در چنین شرایطی با وجود قدرت به هجرت و مهاجرت، ظلم به خود است؛ «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا».

ب. به نظر می‌رسد به جز وجوب هجرت از مکه به مدینه که با مسئله لزوم شکل‌گیری هویت و اجتماع اسلامی، ملازمه قطعی داشته است، در سایر مواردی که هجرت واجب و ضروری می‌شود، مهم این است انسان مسلمان، امنیت و امکان زیست انسانی و دیندارانه داشته باشد و گرنه تقسیم‌بندی‌های جغرافیایی مطرح نبوده و نیست و مهاجرت اقامت در هر جا امکان زیست انسانی و دیندارانه و حفظ هویت - های انسانی و اسلامی در آن میسر باشد، جایز است؛ «أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا»، «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ»، «وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً»، «شر البلاد بلد لا أمن فيه ولا خصب» و «شر الأوطان ما لم يأمن فيه القطان».

ج. برخی از گزاره‌های قرآنی متضمن معنایی هستند که لازمه آن ناروایی ممنوعیت و ممانعت از مهاجرت و اقامت فرد مسلمان در کشور خاصی است؛ «هُوَ الَّذِي جَعَلَ

لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهَا^۱ و «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ» (سوره نمل؛ آیه ۶۹؛ سوره عنکبوت، آیه ۲۰).

د. با این سیر از پژوهش به نظر می‌رسد آیات و نصوص مورد استناد صاحبان انگاره و اندیشه‌های مختلف در مسئله به‌طور مطلق دلالتی بر مدعای مستدلان نداشته و مشکل باهم ندیدن ادله و مطالعه اتمیک، زمینه‌ساز این اشتباه شده است. توضیح آنکه از جمله آسیب‌هایی که معمولاً پژوهش‌های دینی ما را تهدید می‌کند این است که با تقطیع و استناد به قسمتی از یک نص که باید به صورت یک کل واحد دیده شود، سعی در بسامان شدن فرآیند پژوهش می‌شود و برآیند این نگاه که نگری را کنار گذاشته، تحمیل برداشت‌های شخصی به نصوص دینی است.

ه. اجماع یکی از ادله‌ای بود که در مسئله به آن استدلال شده است. لازم به ذکر است که اگر اجماعی در باب مسئله مهاجرت به کشورهای غیر اسلامی با توجه به خصوصیات امروزی این مهاجرت و عدم پرداخت دانشجویان متقدم فقه به آن وجود داشته باشد، مشکل احتمال مدرکی بودن را دارد. هرچند که اجماع چه محصل و چه منقول آن حجیت ذاتی ندارد و زمانی حجت است که کاشف از قول معصوم باشد (اشتهاردی، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۳۷).

و. به نظر می‌رسد که توجه به درک عقل از بایسته‌های این پژوهش است؛ توضیح آنکه درک عقل و توجه به آن در فقه شیعه، جایگاهی ممتاز دارد تا به آنجا که عقل بر اساس آموزه‌های این مکتب به‌عنوان پیامبر درون توصیف شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱: ۱۰). توجه به عقل به‌عنوان دلیلی مستقل یا متمم دیگر اسناد و ادله، چه در ساحت دلالت و چه در ساحت فهم نصوص، از ویژگی‌های فقه زنده و مبتنی بر خرد است. مسئله روایی یا ناروایی مهاجرت و اقامت فرد مسلمان در کشورهای

۱. «اوست که زمین را برای شما رام قرار داد، بنابراین بر اطراف و جوانب آن راه روید و از روزی خدا بخورید» (سوره ملک، آیه ۱۵).

غیراسلامی که دارای زوایای مختلفی در ساحت‌های اجتماعی - سیاسی است، مورد درک عقل است؛ توضیح آنکه عقل با توجه به مقاصد کلان شارع، اهمیت و بایستگی حفظ دین، هویت و استقلال اسلامی در کنار لزوم تسهیل زندگی دیندارانه در دنیای مدرن و اعتقاد به آموزه‌های جامع، جهانی و جاویدان اسلامی را درک می‌کند و بر این اساس با توجه به موقعیت‌ها و مقتضیات زمانی و مکانی در مسئله مهاجرت به کشورهای اسلامی، درک متفاوت و مختلفی از لزوم مهاجرت تا ناروا بودن آن به دست می‌دهد. البته اگر مستمسک درک عقل باشد، باید در مصادیق هم به مقتضای درک عقل توجه کرد. به نظر درک عقل مهم‌ترین دلیل مسئله مهاجرت و اقامت در کشورهای غیراسلامی است. چنانکه نصوص و مستندات شرعی نیز به نوعی همسو و تأکید همین درک عقل است.

ز. با این سیر از پژوهش که در باب جواز و حرمت اقامت در کشورهای غیر اسلامی گذشت، وضعیت مسئله مهاجرت به کشورهای غیراسلامی نیز روشن می‌شود. توضیح آنکه اگرچه ما با دو مسئله در اینجا مواجه هستیم ولی ادله و مستندات هر دو بحث بسیار به هم نزدیک هستند و چه بسا بتوان گفت که یکی هستند. در مورد حکم مسئله هم اگر کسی اقامت در کشورهای غیر اسلامی را روا نداند، به طور حتم مهاجرت به آن کشورها را هم روا نمی‌داند. چنانکه اگر کسی اقامت در آن کشورها را برای مسلمانان روا بداند، به خاطر یکی بودن ادله و مستندات هر دو مسئله باید به جواز مهاجرت به آن کشورها نیز حکم کند. البته امکان دارد از جهاتی نیز قائل به وجود تفاوت‌هایی بین این دو مسئله شویم. با این بیان که حکم به لزوم جابه‌جایی و خروج از کشور، با توجه به نظم کنونی حاکم در عرصه بین‌المللی برای کسانی که در کشورهای غیراسلامی اقامت داشته و زندگی می‌کنند، نسبت به کسانی که قصد مهاجرت از سرزمین‌های اسلامی را دارند، در اغلب موارد حرجی است. بر این اساس بین حکم به جواز اقامت و جواز مهاجرت ملازمه‌ای نیست.

فرجام سخن

مهاجرت بیانگر جابه‌جایی داوطلبانه از یک کشور به کشور دیگر است و اقامت، زندگی کردن در آن کشور است. مهاجرت و اقامت پدیده‌ای انسانی با ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی است. حق مهاجرت فرد مسلمان به کشورهای غیراسلامی و اقامت در آن کشورها در پژوهشی با سنجه‌های فقهی و آموزه‌های حقوق بین‌الملل مسئله این پژوهش بود. بر اساس برون داد این پژوهش، موارد ذیل که به نوعی از حیث ماهیت شماری از یافته‌های عینی پژوهش یا تحلیل و پیشنهاد مرتبط است، به شرح ذکر می‌شود:

۱. در حقوق بین‌الملل به‌ویژه در پرتو آموزه‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر، حق بر مهاجرت و اقامت حقی نسل اولی است. این حق در «اعلامیه جهانی حقوق بشر» و «میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی» منعکس شده است. اصل آزادی رفت و آمد نمود عینی این حق است؛

۲. باور به اینکه زمین خانه بشریت است، آن چنانکه در برخی از اسناد بین‌المللی منعکس شده است، مبنایی اساسی برای پذیرش حق بهره‌بری انسان از آن به‌ویژه حق بر مهاجرت در جای‌جای زمین و اقامت در گستره آن است. این آموزه همسو و هم‌راستا با اندیشه و تفکر «أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ» است که بنیان حق بر مهاجرت و اقامت در اندیشه دینی و قرآن کریم است. چه آنکه هر دو رویکرد بر حق بهره‌بری فرد انسانی از زمین تصریح می‌کنند و البته مهاجرت و اقامت نیز از جمله مصادیق این حق است؛

۳. در حقوق بین‌الملل و آموزه‌های نظام بین‌المللی حقوق بشر حق بر مهاجرت و اقامت مسئله است نه مهاجرت فرد مسلمان و یا غیرمسلمان. چنانکه دین و آیین کشور مقصد هم موضوعیت چندانی ندارد. در مقابل در ادبیات دانشیان متقدم فقه، مهاجرت تنها در مفهوم انتقال از «دارالکفر» به سوی «دارالامن» یا «دار الإسلام»، برای کسی که قادر به اظهار دین و اقامه شعائر در آن در آنجا نبوده، کاربست داشته

است. به بیانی برخلاف آموزه‌های حقوق بین‌الملل و نظام بین‌المللی حقوق بشر، اسلامی بودن یا نبودن کشور محل اقامت و مقصد مهاجرت و مسلمان بودن یا نبودن فرد مهاجر موضوعیت داشته و مسئله است. مسئله دانشیان فقه بیشتر مهاجرت معکوس از سرزمین و کشورهای غیر اسلامی به کشور اسلامی و اقامت معکوس بوده است؛

۴. تشکیک در مبانی تقسیم فقهی جهان به دارالاسلام و دارالکفر و جهان‌بینی دوگانه مبتنی بر غیریت‌سازی بر پایه خودی و غیرخودی بودن بعد جغرافیایی، به نوعی سرنوشت موضوع مورد بررسی در این پژوهش را نیز رقم می‌زند. اهمیت این تقسیم به‌عنوان خواستگاه معرفتی شماری از مسائل مرتبط به الگوریتم‌های ارتباطات اسلامی در حوزه بین‌الملل به اندازه‌ای است که ممکن است گفته شود: مفهوم و مسئله مهاجرت اساساً از مفاهیم و مسائل پسا دولت مدرن است؛ بر این اساس حق بر مهاجرت در نظام بین‌المللی حقوق بشر موضوعی نو با خواستگاه مسائل دولت مدرن است و با تفکیک جهان به دارالاسلام و دارالکفر در ادبیات فقهی، قابل مقایسه نیست؛

۵. به‌طورکلی در زمینه حق بر مهاجرت و اقامت شخص مسلمان در کشورهای غیر اسلامی، دو انگاره و اندیشه کلی متصور است؛ اندیشه منع و اندیشه جواز. طرفداران هر دو این انگاره برای مستند و مبرهن کردن اندیشه خود به اسنادی شرعی از جمله گزاره‌های قرآنی و سنت، اجماع و درک تمسک می‌جویند. البته به نظر می‌رسد در مطالعه‌ای کل‌گرایانه و سیستماتیک آیات و گزاره‌های مورد استناد صاحبان انگاره و اندیشه‌های مختلف در مسئله ادعای ایشان را به‌طور مطلق مبرهن نمی‌کند و مطالعه اتمیک زمینه‌ساز این اشتباه شده است؛

۶. به نظر می‌رسد که توجه به درک عقل از بایسته‌های این پژوهش است. عقل با توجه به مقاصد کلان شارع، اهمیت و بایستگی حفظ دین، هویت و استقلال اسلامی در کنار لزوم تسهیل زندگی دیندارانه در دنیای مدرن و اعتقاد به آموزه‌های جامع،

جهانی و جاویدان اسلامی را درک می‌کند و بر این اساس با توجه به موقعیت‌ها و مقتضیات زمانی و مکانی در مسئله مهاجرت به کشورهای اسلامی، درک متفاوت و مختلفی از لزوم مهاجرت تا ناروا بودن آن به دست می‌دهد؛ چنانکه بایستگی زیست انسانی و اسلامی که تلازمی با زندگی در کشورهای اسلامی نداشته و ندارد، مورد درک عقل است.

منابع

قرآن کریم

الف. فارسی

ابن سلامه، محمد (۱۳۶۱). شرح فارسی شهاب الأخبار (کلمات قصار پیامبر خاتم (ص))، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

ارفع نیا، بهشید (۱۳۷۲). حقوق بین‌الملل خصوصی، تهران: عقیق.

آلتون، جک سی روی (۱۳۸۹). فرهنگ روابط بین‌الملل، ترجمه حسن پستا، تهران: فرهنگ معاصر.

انوری، حسن (۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن، جلد هفتم، تهران: سخن.

ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸ ق). تفسیر روان جاوید، جلد سوم، تهران: برهان.

شریعتی، سعید (۱۳۸۴). حقوق ملت و دولت در قانون اساسی، تهران: کانون اندیشه جوان.

طباطبایی، منوچهر (۱۳۷۰). آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، تهران: دانشگاه تهران.

قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث، جلد دوم، تهران: بنیاد بعثت.

نصیری، محمد (۱۳۸۳). حقوق بین‌الملل خصوصی، تهران: آگاه.

ب. عربی

ابن ادریس، محمد بن احمد (۱۴۱۰ ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جلد دوم، قم: مؤسسه

النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). *الخصال*، جلد دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن حزم، علی بن أحمد بن سعید الأندلسی (بی تا). *المحلی بالآثار*، جلد پنجم، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن رشد، محمد بن أحمد القرطبی (۱۴۰۶ ق). *المقدمات الممهدات لبيان ما اقتضته رسوم المدونة من الأحكام الشرعية والتحصيلات المحکمات لأمہات مسائلها المشکلات*، جلد سوم، بیروت: دار الفكر الطباعة والنشر والتوزيع.
- ابن زهدری، نجم الدین جعفر (۱۴۲۸ ق). *ایضاح ترددات الشرائع*، جلد نخست، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۲ ق). *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.
- بن باز، عبد العزيز بن عبدالله (بی تا). *مجموع فتاوی و مقالات متنوعه*، جلد نهم، جمع و ترتیب: محمد بن سعد الشویعره اعداد و تنسیق موقع ابن باز.
- تقوی اشتهاردی، حسین (۱۳۸۶). *تنقیح الأصول*، جلد سوم، تهران: مؤسسه تنظیم نشر آثار امام خمینی.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- جصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵ ق). *احکام القرآن (جصاص)*، جلد سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حلی، محقق، جعفر بن حسن (۱۴۲۸ ق). *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام*، جلد دوم، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*، دمشق - بیروت: العلم - الدار الشامیة.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى (۱۴۲۲ ق). *تفسیر الوسیط (زحیلی)*، جلد نخست، بیروت: دارالفکر.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله (۱۲۱۹ ق). *ارشاد الاذهان إلى تفسیر القرآن*، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- سبزواری، سید عبد الأعلى (۱۴۱۳ ق). *مهذب الأحکام للسبزواری*، جلد پانزدهم، قم: مؤسسه المنار - دفتر حضرت آیة الله.

- سیوطی، جلال الدین (۱۴۱۶ ق). تفسیر الجلالین، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.
- شافعی، محمد بن ادريس (۱۴۱۲ ق). احکام القرآن (شافعی)، ذیل آیه، مـ مصصح عبد الخالق عبدالغنی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، جلد پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). مجمع البحرين، جلد سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ ق). المبسوط فی الإمامیه، جلد دوم، تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجغرفیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان)، جلد نخست، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد چهارم، تهران: انتشارات اسلام.
- عاملی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، جلد سوم، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- فخر رازی (۱۹۹۰ م). التفسیر الكبير، ج پانزدهم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فراهیدی، خلیل ابن احمد (۱۴۱۰ ق). کتاب العین، جلد سوم، قم: هجرت.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور، جلد چهارم، تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن.
- قرطبی، محمد بن ابی بکر بن فرج (۱۹۶۷ م). الجامع لاحکام القرآن، جلد پنجم، القاهرة: المکتبه العربیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲ ق). شرح الکافی - الأصول والروضه للمولی صالح المازندرانی، جلد دوازدهم، تهران: المکتبه الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۶ ق). ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، جلد نهم، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- مجلسی، محمد تقی بن مقصود (۱۴۰۶ ق). روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، جلد دوازدهم، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.

مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، جلد یازدهم، تهران: بنگاه ترجمه نشر کتاب.

مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ ق). *تفسیر الکاشف*، جلد دوم، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
ملاحویش، عبد القادر آل غازی (۱۳۸۲ ق). *بیان المعانی*، جلد چهارم، دمشق: مطبعة الترقی.
نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴ ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، جلد بیست و یکم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

ونشریسی، احمد بن یحیی (۱۴۰۱ ق). *المعیار المعرب والجامع المغرب عن فتاوی أهل إفريقيا والأندلس والمغرب*، جلد دوم، خرجه جماعة من الفقهاء باشراف محمد حجبی، بیروت: دار الغرب الاسلامی.

ج. انگلیسی

- U.N. Docs /E/CCPR (1966) International Covenant on Civil and Political Rights.
- U.N. Docs /E/A/810(1948), Universal Declaration of Human Rights.
- U.N Docs/E/A/CONF.151/26/Rev.1 (vol. I), United Nations Conference on Environment and Development Declaration Rio – 1992.
- U.N.ESCO/ Vasak, K. (1977). *Human Rights: A Thirty-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights*. Electronic Paper, Catalog Number: 0000048063.
- Arfa Niya, B. (1993). *Private International Law*, Tehran: Aqiq. **[In Persian]**
- Alton, Jack C. R. (2010). *Culture of International Relations*, translated by Hassan Posta, Tehran: Contemporary Culture. **[In Persian]**
- Ibn Salama, M. (1982). *Farsi Description of Shahab al-Akhbar Kalamat Qasar of the Prophet Khatam (PBUH)*, Tehran: Center for Scientific and Cultural Publications. **[In Persian]**
- Nasiri, M. (2004). *Private International Law*, Tehran: Agha. **[In Persian]**
- Qureshi, S. (1998). *Tafsir Ahsan al-Hadith*, Second Volume, Tehran: Ba'ath Foundation. **[In Persian]**
- Shariati, S. (2004). *The Rights of The Nation and The State in The Constitution*, Tehran, The Center of Young Thought. **[In Persian]**
- Thaghafi Tehrani, M. (2019). *Tafsir of Rovān Javed*, Third volume, Tehran: Burhan. **[In Persian]**



Tabatabai, M. (1991). *Public Freedoms and Human Rights*, Tehran: University of Tehran. **[In Persian]**